

УДК 343.8

Валентин КОВАЛЕНКО

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2041-250X>

Марія КОВАЛЬ

Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент,
e-mail: mariia.m.koval@lpnu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-7003>

ВІДБУВАННЯ ПОКАРАНЬ НЕПОВНОЛІТНИМИ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПОРІВНЯНО З УКРАЇНОЮ

<http://doi.org/10.23939/law2024.41.122>

© Коваленко В., Коваль М., 2024

Системи поводження з дітьми, які мають проблеми із законом, існують вже більше ніж століття, починаючи зі створення окремих установ для неповнолітніх правопорушників та дітей “групи ризику”, а незабаром було прийнято низку нормативно-правових актів. Хоча від початку діяли різні моделі, переважав підхід, орієнтований на забезпечення благополуччя дитини, тобто забезпечення її найвищих інтересів. Цей підхід оснований на концепції втручання у найвищі інтереси дітей, у центрі уваги перебувають їх потреби, а не вчинки, він оснований на залученні соціальних працівників для сприяння суду в питаннях, що входять до їхньої професійної компетенції. Найчастіше навколо таких систем правосуддя щодо дітей існують соціотерапевтичні та освітні установи для реабілітації та реінтеграції неповнолітніх правопорушників чи тих, хто ризикує ними стати. Інші системи правосуддя у справах неповнолітніх, які можна вважати характерними, ґрунтуються на системі судочинства, яка більше нагадує систему кримінального правосуддя для дорослих, або адміністративні комісії, або інші неформальні процеси судочинства.

У деяких країнах не передбачено жодних (або передбачено дуже мало) спеціальних норм щодо неповнолітніх правопорушників. Внаслідок цього існують величезні відмінності в формах і типах судів, служб та установ, що становлять систему правосуддя у справах неповнолітніх.

Основним аспектом щодо дітей, які перебувають у конфлікті із законом, є те, що в кримінальних процесах, зважаючи на їх вік і незрілість, їм призначають окремий режим, відмінний від застосовуваного щодо дорослих правопорушників. Передумовою для цього є особлива вразливість та обмежені можливості дітей, процес розвитку яких ще не завершився. Не тільки будь-які дії повинні оцінюватися відповідно до стандартів забез-

печення найкращих інтересів дитини, але й сама система має чуйно реагувати на потреби дитини в догляді, пов'язані з її розвитком, з метою забезпечення реінтеграції дітей у суспільство як законослухняних громадян. Тому система правосуддя у справах неповнолітніх повинна концентрувати увагу не тільки на вчиненому правопорушенні, а й на корінних причинах його вчинення, а також на конкретних обставинах кожної дитини.

Ключові слова: покарання; неповнолітні; вік; відбування покарання.

Постановка проблеми. В сучасному світі жити доволі непросто, часто неповнолітні з неблагополучних сімей, під впливом поганої компанії або за інших обставин вимушені здійснювати неправомірні дії, такі як: крадіжки, грабежі, вбивства, розбої та інші правопорушення, що призводить до їх засудження. Вони потрапляють до місць позбавлення волі, де існують обмеження та певні правила. В нашій державі закріплено правила відбування покарання неповнолітніми, але також виникає багато питань щодо процедури відбування покарання цими особами в країнах Західної та Східної Європи.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі кримінально-правового підходу проаналізувати особливості відбування покарання неповнолітніми в країнах Західної та Східної Європи порівняно з Україною.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати з того що, неповнолітньою вважається особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, в народі їх називають підлітками. Важливою складовою у вихованні неповнолітніх є їх перевиховання та становлення на правильний шлях.

Виховання – це комплексне поняття, яке охоплює діяльність працівників органів і установ виконання покарань, на яких покладено обов'язок сприяти виправленню неповнолітніх і створювати умови для їх майбутньої адаптації в суспільстві. Виховний процес неповнолітнього в місцях позбавлення волі має поєднувати моральне, правове, трудове, фізичне, естетичне та етичне виховання. Поряд із вихованням у колоніях важливо зосередитися на відновленні родинних зв'язків [1]. Щоб навчально-виховний процес був успішним, необхідно насамперед проявити зацікавленість, зацікавити підлітка, це можна зробити за допомогою індивідуальних бесід, колективних ігор, різноманітних відео- та аудіоматеріалів.

У країнах Західної Європи існує система виправлення та ресоціалізації засуджених неповнолітніх. Термін перебування неповнолітнього за ґратами в місцях позбавлення волі в Болгарії становить 160 днів. Після тривалого покарання підлітку буде важко адаптуватися в суспільстві, оскільки в цьому віці формуються основні норми моралі та поняття. Обмежень щодо перебування неповнолітніх у місцях позбавлення волі в Україні немає. Неповнолітні у віці 14–18 років відповідають за свої дії перед навчальним закладом чи підприємством лише за вчинення тяжких злочинів, у виняткових випадках справу може розглядати суд, скеровуючи їх до виховно-трудової школи на строк від 2 до 5 років [8].

Виникають певні труднощі під час аналізу досліджуваної проблематики в країнах мусульманського права, оскільки категорію неповнолітніх злочинців, як правило, окремо не виділяють, і мова може вестися лише про визначення віку притягнення до кримінальної відповідальності. До речі, проблему уніфікації віку притягнення до кримінальної відповідальності визнають однією з центральних, характеризуючи перспективи розвитку концепції призначення покарання неповнолітнім. Мінімальний вік кримінальної відповідальності в Європі коливається: 10 (Англія й Уельс, Північна Ірландія та Швейцарія), 12 (Нідерланди, Шотландія і Туреччина), 13 (Франція), 14 (Австрія, 29 Німеччина, Італія, Іспанія та численні країни Центральної та Східної Європи), 15 (Греція і скандинавські країни), навіть 16 (для конкретних злочинів в Росії та інших країнах Східної Європи) або 18 (Бельгія) років. Після недавніх реформ в країнах Центральної та Східної Європи найпоширеніший вік кримінальної відповідальності – 14 років [4].

За загальними правилами суб'єктом кримінального правопорушення є засуджена фізична особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Кримінальній відповідальності згідно з чинним законодавством України підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років. За вчинення окремих видів кримінальних правопорушень передбачено кримінальну відповідальність неповнолітніх 14–16 років [5].

Для притягнення до кримінальної відповідальності хронологічний вік має відповідати соціально-психологічному віку. Інститут причин віку не стосується недоліків і відхилень, спричинених психічними захворюваннями, що унеможливує розпізнавання і контроль власних дій. Розглянемо недоліки соціалізації людини, які також визначають недоліки психологічної структури конкретної людини, затримку розвитку дитини, невідповідність її психофізичних даних загальним стандартам [6].

Показником соціальної зрілості особи, тобто її здібності усвідомлювати суспільну небезпеку, протиправність діяння і керувати своїми діями, є осудність. У всіх цивілізованих країнах особа, що не є осудною, не може бути суб'єктом злочину [13]. Хоча варто відзначити, що в Європі до XVIII ст. кримінальна відповідальність психічно хворих осіб була доволі поширена, а їх звільнення від кримінальної відповідальності – рідкісним винятком [3].

Для американського кримінального права актуальні два питання: кого можна вважати неповнолітнім і яку суспільно небезпечну поведінку повинно охоплювати правове визначення кримінального правопорушення. Основною ознакою права на статус винної особи, тобто особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, є досягнення особою фізичного віку, який є пріоритетним над іншими критеріями визначення повноліття. Коли йдеться про визначення суб'єкта кримінального правопорушення, американський законодавець враховує зауваження юриста, який сказав, що краще керуватися фізичним віком, інтелектуальною зрілістю та емоційним розвитком. У зв'язку з тим, що критерії визначення суб'єкта злочину є комплексними, хронологічний вік використовується як універсальний орієнтир для розмежування неповнолітнього та дорослого злочинця. [7].

Досвід Чехії захоплює. Неповнолітні засуджені мають можливість читати, відвідувати гуртки та розважатися. Учні постійно перебувають під наглядом вчителів. Раз на квартал проводяться спортивні змагання для неповнолітніх засуджених. На Різдво та Великдень готують спеціальні програми. Основною функцією позбавлення волі та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників у Чехії є підготовка підлітка до життя після закінчення терміну ув'язнення, повернення його в суспільство із твердим переконанням поводитися відповідно до нових ціннісних орієнтирів [9].

У Республіці Болгарія за останні десять років зменшилась частка тюремного ув'язнення серед санкцій, що застосовуються до неповнолітніх правопорушників. Більше ніж 40 % судових справ закінчуються задля процедури медіації. У Хорватії частина неповнолітніх, яких було засуджено до позбавлення волі, утричі була вищою у 80-ті роки ХХ ст., ніж сьогодні. У Данії не більше ніж 10 % неповнолітніх засуджують до покарання у вигляді позбавлення волі. У Чеській Республіці частка позбавлення волі молодих в'язнів зменшилася з 14 % у 1995 р. до 7 % у 2006 р. від загальної кількості вироків неповнолітнім. В Англії та Уельсі показники судової практики для неповнолітніх характеризуються також скороченням ув'язнення молодих правопорушників на 35 %. І це на фоні переходу до консервативної моделі винесення вироків, пов'язаної зі зменшенням витрат на реформаторії. В Естонії з реформою 2002 р. частка заходів передавання розгляду справи на кшталт молодіжних комітетів становить 80 %. У Фінляндії частка застосування позбавлення волі серед санкцій неповнолітніх зменшилася у три рази (0,8 %). Саме принципи пропорційності впливу та евристичності/передбачуваності результатів набули центрального значення для сенсу кари (74 % штрафів). Французька система кримінального переслідування традиційно ґрунтується на принципі доцільності. Прокурор має право на свій розсуд вирішити, чи слід переслідувати конкретну особу в судовому порядку [4].

Відбування покарань неповнолітніми в країнах Західної та Східної Європи порівняно з Україною

У виховних колоніях для неповнолітніх в Україні встановлено м'якші правила режиму тримання неповнолітніх, тобто законодавством передбачено дещо менше обмежень. У виховних колоніях засуджені мають право: одержувати можливість короткострокових побачень без обмежень, а також щомісяця – одного тривалого побачення; безкоштовно отримувати середню освіту; за умови сумлінної поведінки, серйозного ставлення до праці та навчання після відбуття не менше ніж 1/4 частини строку покарання засуджені мають право на поліпшення умов тримання; можуть відвідувати у вигляді заохочення культурно-видовищні та спортивні заходи за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії [8].

Відбування покарань неповнолітніми в сучасному світі опинилось на перетині правової системи, педагогічних підходів та соціальної реабілітації. У країнах Західної та Східної Європи підхід до цього питання зазвичай характеризується вищим рівнем гуманізації та спрямованості на реінтеграцію, порівняно з Україною, де деякі аспекти системи відбування покарань для неповнолітніх все ще потребують удосконалення.

У країнах Західної та Східної Європи розроблено спеціалізовані програми для неповнолітніх порушників, які спрямовані на їхню реабілітацію та повернення до суспільства. Ці програми передбачають навчання, професійну підготовку, психологічну та соціальну підтримку. Важливою частиною цих програм є підвищення рівня самосвідомості та відповідальності перед суспільством.

У Західній Європі, наприклад, популярні альтернативні форми покарань для неповнолітніх, такі як виховні заходи, соціальні служби, відновлення правопорядку тощо. Ці підходи сприяють інтеграції неповнолітніх у суспільство та зменшенню рецидивів злочинів. Україна також робить певні кроки у напрямку гуманізації системи відбування покарань для неповнолітніх, але цей процес потребує подальших зусиль. Наприклад, існує практика використання альтернативних покарань, але їх обсяг та ефективність часто залишаються обмеженими. Бракує програм реабілітації та підтримки для неповнолітніх, що виходять з виправних закладів, що ускладнює їх повернення до нормального життя та збільшує ймовірність повторного вчинення кримінального правопорушення.

Одним із ключових аспектів, які потребують уваги в Україні, є створення комплексних програм реінтеграції для неповнолітніх, які забезпечуватимуть їхнє плавне долучення до суспільства після відбування покарання. Це може передбачати навчання, професійну підготовку, психологічну підтримку та програми соціальної адаптації.

З наведеної інформації можна зробити висновок, що умови тримання неповнолітнього під вартою не є ідеальними порівняно із країнами Західної та Східної Європи. Перед нашою державою та провідними країнами світу постало першочергове завдання виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Можна сказати, що кримінально-виконавча система України повинна запозичити провідний досвід регулювання цього питання, запровадити нові методи та прийоми для успішної реалізації головної мети – виправлення, спираючись на досвід досліджуваних зарубіжних країн.

Гарантії прав і законних інтересів неповнолітніх у пенітенціарній установі мають бути пов'язані з особливостями їхнього соціально-правового статусу, що повинно відобразитись у системі, видах, строках і розмірах покарання з максимальною індивідуалізацією ознак певного покарання. Мета покарання неповнолітнього пов'язана не скільки з покаранням, скільки з його реінтеграцією в суспільство і має ґрунтуватися на міжнародних стандартах визначення заходів злочинного впливу на неповнолітнього відповідно до концепції “дружнього правосуддя”. Сьогодні, згідно з міжнародними зобов'язаннями, держава має вживати належних заходів для захисту прав та інтересів дітей-жертв, поважаючи найкращі інтереси дитини, зокрема: а) визнаючи вразливість дітей-жертв та адаптуючи процедури для визнання їхніх особливих потреб, урахування їхніх особливих потреб як свідків; б) інформуючи дітей-жертв про їхні права, роль і підтримку, час і хід процедури, а також рішення, що стосуються їх справ; г) надання послуг дітям-жертвам у частині надання відповідної підтримки на всіх стадіях судового розгляду. Поступова гуманізація системи покарань, повага до загальнолюдських цінностей, перехід від радянської моделі до моделі відновного правосуддя є одними із тенденцій розвитку української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вакуленко О. (2008). Соціальна адаптація неповнолітніх та молоді, які повертаються з місць позбавлення волі. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua>.
2. Кібиш А. І. Ресоціалізація неповнолітніх засуджених та її особливості в країнах Східної Європи. URL: <http://gisap.eu/ru/node/1350>.
3. Кривоченко Л. (1969). Проблеми ефективності покарання застосованого до неповнолітніх правопорушників. *Радянське право*. № 2. С. 43–47.
4. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник у 2-х т. (рек. МОН України) / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 5-те вид., переробл. та допов. Київ: 2016. 744 с.
5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (із змінами та доповненнями). *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>
6. Меркулова В. О., Гритенко О. А. Проблеми осудності, неосудності, обмеженої осудності за кримінальним законодавством країн романо-германської правової системи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 1. С. 46–50.
7. Мирошниченко Н. (2013). Вікова осудність неповнолітніх у кримінальноправовій доктрині України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право. Одеса. 20 с.
8. Пенітенціарна система та права людини: правовий посібник / О. О. Федорук, І. С. Яковець, О. А. Бондаренко. Київ: Асоціація УМДПЛ, 2017. 256 с.
9. Стаднік В. (2017). Виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх: дис. канд. юрид. наук. Львів. 262 с.

REFERENCES

1. Vakulenko O. (2008). *Sotsialna adaptatsiia nepovnoolitnikh ta molodi, yaki povertaiutsia z mist' pozbavlennia voli* [Social adaptation of juveniles and young people returning from prison]. *Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka*. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua> [in Ukrainian].
2. Kibysh A. I. *Resotsializatsiia nepovnoolitnikh zasudzhenykh ta yii osoblyvosti v krainakh Skhidnoi Yevropy* [Resocialization of Juvenile Prisoners and its Peculiarities in Eastern Europe]. URL: <http://gisap.eu/ru/node/1350> [in Ukrainian].
3. Kryvochenko L. (1969). *Problemy efektyvnosti pokarannia zastosovanoho do nepovnoolitnikh pravoporushnykiv* [Problems of the effectiveness of punishment applied to juvenile offenders]. *Radianske pravo*. No. 2. Pp. 43–47 [in Ukrainian].
4. *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna* [Criminal law of Ukraine. General part]: Pidruchnyk u 2-kh tt. (rek. MON Ukrainy) / Yu. V. Aleksandrov, V. I. Antypov, M. V. Volodko, O. O. Dudorov ta in. ; Za red. M. I. Melnyka, V. A. Klymenka. 5-te vyd., pererobl. ta dopov. K. : 2016. 744 p. [in Ukrainian].
5. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy* [The Criminal Code of Ukraine] vid 5 kvitnia 2001 r. (iz zminyamy ta dopovnenniamy). Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
6. Merkulova V. O., Hrytenko O. A. *Problemy osudnosti, neosudnosti, обмеженої осудності за кримінальним законодавством країн романо-германської правової системи* [Problems of sanity, insanity, limited sanity under the criminal law of the Romano-Germanic legal system]. *Pivdennoukrainskyi pravnychy chasopys*. 2014. No. 1. Pp. 46–50 [in Ukrainian].
7. Myroshnychenko N. (2013). *Vikova osudnist nepovnoolitnikh u kryminalnopravovii doktryni Ukrainy* [Juvenile age sanity in the criminal law doctrine of Ukraine]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.08 – kryminalne pravo ta kryminolohiia ; kryminalno-vykonavche pravo. Odesa. 20 p. [in Ukrainian].
8. *Penitentsiarna systema ta prava liudyny: pravovyi posibnyk* [Penitentiary system and human rights: a legal guide] / Fedoruk O.O., Yakovets I.S., Bondarenko O.A. K. : Asotsiatsiia UMDPL, 2017. 256 p. [in Ukrainian].
9. Stadnik V. (2017). *Vykonannia pokarannia u vyhliadi pozbavlennia voli shchodo nepovnoolitnikh* [Execution of penalties in the form of deprivation of liberty in relation to minors]. *Dys. kand. yuryd. nauk*. Lviv. 262 p. [in Ukrainian].

Дата надходження: 25.01.2024 р.

Valentin KOVALENKO

Doctor of Law, Professor,
Corresponding member of the National Academy of Legal
Sciences of Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2041-250X>

Maria KOVAL

Lviv Polytechnic National University,
Associate Professor of the Department
criminal law and procedure,
Educational and scientific institute
law, psychology and innovative education,
Candidate of legal sciences, Associate Professor,
e-mail: mariia.m.koval@lpnu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-7003>

PERSONS SERVED BY JUVENILE IN THE COUNTRIES OF WESTERN AND EASTERN EUROPE COMPARED WITH UKRAINE

The system of dealing with children in trouble with the law has existed for more than a century, starting with the creation of separate institutions for juvenile delinquents and “at-risk” children, which was soon followed by a series of regulations. Although different models have been in place from the very beginning, the predominant approach has been one focused on ensuring the well-being of the child, i. e. ensuring the best interests of the child. This approach is based on the concept of intervention in the best interests of children, which focuses on their needs, not their actions, and which is based on the involvement of social workers to assist the court in matters within their professional competence. Often around such juvenile justice systems there are socio-therapeutic and educational institutions for the rehabilitation and reintegration of juvenile offenders or those at risk of becoming one. Other juvenile justice systems that may be considered distinctive are based on a justice system that more closely resembles the criminal justice system for adults, or administrative commissions or other informal justice processes.

In some countries, there are no (or very few) special provisions for juvenile offenders. As a result, there are huge differences in the forms and types of courts, services and institutions that make up the juvenile justice system.

With regard to children in conflict with the law, the main aspect is that in criminal proceedings the latter, due to their age and immaturity, are assigned a separate regime, different from that applied to adult offenders. The prerequisite for this is the special vulnerability and limited capabilities of children whose development process has not yet been completed. Not only should any actions be evaluated in accordance with the standards of ensuring the best interests of the child, but the system itself should be responsive to the child’s developmental needs in care, in order to ensure the reintegration of children into society as law-abiding citizens. Therefore, the juvenile justice system should focus its attention not only on the nature of the offense committed, but also on the root causes of its commission, as well as on the specific circumstances of each child.

Key words: punishment; minors; age; serving a sentence.